

نقش حمل و نقل هوایی، هتل ها و رستوران ها در رابطه بین گردشگری و رشد اقتصادی

مهديه رضاقلي زاده*

استاديار گروه اقتصاد، دانشگاه مازندران، بابلسر، ايران.

چکیده

علی رغم اهمیت صنعت گردشگری در رشد اقتصادی کشورها، باید توجه داشت که گسترش زیر ساخت های مناسب در صنایع مرتبط با گردشگری، پیش نیاز توسعه این صنعت و الزامات جذب گردشگر در هر کشور بوده و نقش مهمی در چگونگی رابطه بین گردشگری و رشد اقتصادی کشورها ایفا می کند. در این مطالعه، نقش و اهمیت صنایع مرتبط با گردشگری (شامل حمل و نقل هوایی، هتل ها و رستوران ها) در رابطه بین گردشگری و رشد اقتصادی در ایران مورد بررسی قرار می گیرد. الگوسازی پژوهش بر اساس داده های سری زمانی دوره زمانی ۹۶-۱۳۵۸ با توجه به داده های سالیانه صورت گرفته و روابط بین متغیرها با استفاده از تکنیک گشتاورهای تعمیم یافته (GMM) و با استفاده از آزمون تئوری های موجود در این زمینه برآورد گردیده است.

نتایج تجربی به دست آمده حاکی از این است که: گردشگری، چشم اندازهای رشد اقتصادی در ایران را بهبود بخشیده و موجب افزایش تولید ناخالص داخلی سرانه می شود و همچنین، توسعه حمل و نقل هوایی، هتل ها و رستوران ها نیز تاثیر مثبت بر رشد اقتصادی کشور دارد. از سوی دیگر، یافته های این مطالعه بیانگر این است که: توسعه صنایع مرتبط با گردشگری شامل حمل و نقل هوایی، هتل و رستوران ها، طی دوره مورد بررسی موجب شدت یافتن (افزایش) تاثیرگذاری مثبت توسعه گردشگری بر رشد اقتصادی کشور شده است. این نتیجه حاکی از این است که: چگونگی عملکرد صنایع مذکور و درجه توسعه یافتگی آن ها، در تاثیرگذاری صنعت گردشگری بر رشد اقتصادی موثر بوده و با توسعه این صنایع فرعی، شدت این رابطه مثبت بیشتر خواهد شد.

تاریخ دریافت: ۹۸/۱۲/۰۳

تاریخ پذیرش: ۹۹/۰۲/۱۸

کلید واژه ها:

توریسم، حمل و نقل هوایی، هتل ها و رستوران ها، رشد اقتصادی، الگوی گشتاورهای تعمیم یافته

۱- مقدمه

با توجه به منافع نظیر ارزآوری، درآمدزایی و اشتغال که صنعت گردشگری می تواند برای کشورها به همراه داشته باشد ((آرچر، ۱۹۹۵^۱)، (بالاگر و کانتاولا جوردا، ۲۰۰۲^۲)، (دورباری، ۲۰۰۲^۳) و (دریتساکیس، ۲۰۰۴^۴)، (کریشان، ۲۰۱۰^۵)، (ریدراستیت و

* m.gholizadeh@umz.ac.ir

¹ Archer

² Balaguer and Cantavella-Jorda

³ Durbary

⁴ Dritsakis

⁵ Kreishan

همکاران، ۲۰۱۳)^۱، بسیاری از دولت‌ها بر توسعه این صنعت به عنوان یکی از مهم‌ترین صنایع موثر در رشد اقتصادی کشورها تاکید دارند ((میل و موریسون، ۲۰۰۲)^۲ و (صاحلی و نواک، ۲۰۰۷)^۳. این صنعت علاوه بر به حرکت درآوردن چرخ بسیاری از صنایع و ایجاد رونق اقتصادی، می‌تواند منشأ تحولات تحولات سازنده فرهنگی و اجتماعی خرد و کلان در هر کشور و جامعه باشد و در سطح جهانی نیز موجب گسترش پیوند میان فرهنگ‌ها، تمدن‌ها و ملت‌های مختلف می‌گردد. اما، باید توجه داشت که در دنیای رقابتی امروز، تنها نمی‌توان به صرف داشتن مناطق گردشگری و ابنیه تاریخی اقدام به جذب گردشگر کرد؛ چرا که، امروزه بحث ماندگاری گردشگر بیش از سایر مقوله‌ها در اولویت متولیان امر قرار دارد. با توجه به این که گردشگران به دنبال به دست آوردن حداکثر آسایش، امکانات رفاهی و بهترین وضعیت اسکان در سفر خود هستند، ایجاد زیر ساخت‌های اسکان مناسب گردشگران و ایجاد شرایط مطلوب یکی از الزام‌های جذب گردشگر در هر کشور می‌باشد. صنعت گردشگری تلفیقی از فعالیت‌ها، خدمات و زیرساخت‌های مختلف است که از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان خطوط هوایی، رستوران‌ها و مراکز اقامتی و هتل‌ها را نام برد که از نظر اشتغال‌زایی و درآمد، بخش بزرگی از صنعت بزرگ گردشگری را تشکیل می‌دهند (شمس، ۱۳۹۵). به بیان دیگر، افزایش شمار گردشگران ورودی در گرو تامین تسهیلات، ایجاد شرایط لازم برای جابه‌جایی، اقامت و پذیرایی مطلوب و شایسته بوده است. لذا، می‌توان گفت: نحوه ارائه خدمات گردشگری توسط صنایع مرتبط با توریسم، در هر کشور نقش مهمی در میزان رابطه صنعت گردشگری و رشد اقتصادی کشور خواهد داشت.

کشور ایران نیز با توجه به داشته‌های بی‌شمار تاریخی، طبیعی، و جلوه‌های متنوع در عرصه تولیدات صنایع دستی و هنرهای سنتی، ظرفیتی شگرف در زمینه گردشگری دارد و اگر امکانات و ساز و کارهای مناسب و لازم برای جلب گردشگران به کشور فراهم شود، درآمد ارزی حاصل از این صنعت تا حد زیادی کشور را از درآمدهای بعضاً ناپایدار نفت که اغلب با نوسان‌های غیرقابل پیش‌بینی مواجه است، بی‌نیاز خواهد کرد. بازار گردشگری ایران بنا به ظرفیت‌هایی که گفته شد، بازار پرجاذبه و پررونقی برای حضور سرمایه‌گذاران و گردشگران کشورهای مختلف بوده و از سوی بسیاری از سازمان‌ها، مراکز و نشریات معتبر گردشگری دنیا به عنوان یکی از مهم‌ترین مقاصد گردشگری جهان در سال ۲۰۱۶ معرفی شده است. اما، همان‌گونه که گفته شد، گسترش زیرساخت‌های مناسب در صنایع مرتبط و فرعی - همچون: هتل‌ها، رستوران‌ها و خطوط هوایی - پیش‌نیاز توسعه صنعت گردشگری در هر کشور بوده و نقش مهمی در چگونگی رابطه بین گردشگری و رشد اقتصادی کشور دارد. بنابراین، با توجه به اهمیت موضوع فوق و با عنایت به این که مطالعات مرتبط انجام شده در ایران، همواره رابطه موجود بین رشد گردشگری و رشد اقتصادی را به‌طور کلی بررسی نموده و توجهی به کسب و کارهای فرعی گردشگری نظیر حمل و نقل هوایی، هتل‌ها و رستوران‌ها نداشته‌اند؛ این مطالعه با وارد نمودن این بخش از صنایع به ادبیات فوق، به بررسی نقش آن‌ها در رابطه بین صنعت گردشگری و رشد اقتصادی پرداخته و نقش عرضه‌کنندگان خدمات گردشگری در رشد اقتصادی کشور را با استفاده از تکنیک گشتاورهای تعمیم یافته (GMM)^۴ طی دوره زمانی ۱۳۹۶-۱۳۵۸ مورد بررسی قرار خواهد داد.

۲- مبانی نظری

۲-۱- رابطه بین گردشگری و رشد اقتصادی

رشد و توسعه اقتصادی از جمله اهدافی است که هر اقتصادی دنبال می‌کند و دلیل این مساله نیز وجود منافع و مزایای فراوانی است که در روند رشد تحقق می‌یابد. اما، دستیابی به رشد اقتصادی بالا و پایدار نیازمند پاسخ به این سؤال است که: چه عواملی

¹ Ridderstaat, et al

² Mill and Morrison

³ Sahli and Nowak

⁴ Generalized Method of Moment

نرخ رشد اقتصادی را تأمین می‌کند؟ و یا نرخ رشد اقتصادی چگونه و از طریق چه عوامل و سیاست‌هایی تحت تاثیر قرار می‌گیرد؟ در میان عوامل مختلف موثر بر رشد و توسعه اقتصادی کشورها، صنعت گردشگری یکی از عواملی است که گسترش آن موفقیت‌های قابل ملاحظه‌ای را برای برخی کشورها به دنبال داشته است. به نظر اوه (۲۰۰۵) صنعت گردشگری می‌تواند تاثیر مهمی بر افزایش اشتغال، درآمدهای مرتبط با مکان‌های اقامتی و نیز درآمدهای دولتی کشورها داشته باشد. فرضیه‌ای که در ادبیات اقتصادی به فرضیه "توریسم منجر به رشد" معروف شده است و حالت خاصی از فرضیه صادرات منجر به رشد می‌باشد، استدلال می‌کند که: رشد اقتصادی یک کشور نه تنها تابعی از نیروی کار، سرمایه، صادرات و سایر عوامل موثر در اقتصاد آن کشور است بلکه می‌تواند تحت تاثیر میزان گردشگر وارد شده به آن کشور نیز باشد.

به طور کلی، می‌توان گفت: توریسم از طرق مختلفی بر رشد اقتصادی اثر گذار می‌باشد (کورتس و پولینا^۱، ۲۰۰۶) که می‌توان آن را به دو صورت اثر مستقیم و غیر مستقیم تقسیم بندی نمود (طیبی و همکاران، ۱۳۸۷):

الف: اثر مستقیم

هرچه تعداد ورود گردشگر بین‌المللی به یک کشور افزایش یابد، درآمد حاصل از آن نیز افزایش می‌یابد. از آن جایی که گردشگری یکی از صنایع خدماتی است، درآمد حاصل از این صنعت بخشی از تولید ناخالص داخلی کشور میزبان محسوب شده و مستقیماً بر رشد اقتصادی آن کشور تاثیر می‌گذارد. از این رو، صنعت گردشگری می‌تواند راهکاری مناسب برای کسب درآمدهای ارزی سرشار برای کشورها و در نتیجه، رشد اقتصادی بالاتر باشد. به عنوان نمونه، در سال ۱۹۹۸ گردشگری بین‌المللی حدود ۸ درصد از کل درآمدهای جهان و ۳۷ درصد از صادرات بخش خدمات را به خود اختصاص داده است (رهبری، ۲۰۰۵). همچنین، بر اساس پیش‌بینی‌های رسمی سازمان جهانی گردشگری، درآمد حاصل از گردشگری در سطح جهان تا سال ۲۰۲۰، به ارزش تقریبی دو تریلیون دلار در هر سال خواهد رسید.

ب) اثر غیر مستقیم

گردشگری به صورت غیرمستقیم نیز بر رشد تاثیر می‌گذارد؛ چرا که، اثر پویایی را در کل اقتصاد به شکل اثرات سرریز^۲ و یا دیگر آثار خارجی^۳ نشان می‌دهد (مارین^۴، ۱۹۹۲). به این صورت که اگر گردشگری به دلیل تعامل زیاد با دیگر فعالیت‌های اقتصادی، دچار رونق شود، سایر فعالیت‌های اقتصادی که به آن کالا یا خدمت ارائه می‌دهند و یا محصول آن را مصرف می‌کنند، همراه با آن حرکت خواهند کرد.

بنابراین، طبق مباحث فوق، گردشگری و مخارج توریسم می‌تواند به عنوان موتور برای رشد اقتصادی عمل نماید و سایر فعالیت‌ها را نیز به دنبال خود رو به جلو براند.

۲-۲- نقش صنایع مرتبط با گردشگری در رابطه بین گردشگری و رشد اقتصادی

همان‌گونه که ذکر گردید، با توجه به منافع نظیر: ارزآوری، درآمدزایی و اشتغال که صنعت گردشگری می‌تواند برای کشورها به همراه داشته باشد، این صنعت به عنوان موتور برای رشد اقتصادی عمل می‌نماید که می‌تواند سایر فعالیت‌ها را نیز به دنبال خود رو به جلو براند و بنا بر طبیعت ذاتی خود، چرخ طیف وسیعی از دیگر صنایع و حوزه‌های کسب و کار را به گردش در آورد. لذا، بسیاری از دولت‌ها بر توسعه این صنعت به عنوان یکی از مهم‌ترین صنایع موثر در رشد اقتصادی کشورها تاکید دارند. اما، باید

¹Cortes & pulina

²Spillovers

³Externalities

⁴Marin. D

توجه داشت که برخی مطالعات تجربی انجام شده، نشان دهنده نتایج متناقضی در رابطه با فرضیه توریسم منجر به رشد می-باشند. به عنوان مثال، دریتساکیس (۲۰۰۴) دریافت که: یک رابطه علیت دوطرفه بین رشد اقتصادی و توریسم در یونان وجود دارد. کیم، چن و جانگ^۱ (۲۰۰۶) نیز به وجود یک رابطه علی دوطرفه بین دو متغیر فوق در تایوان پی بردند. اما، نتایج مطالعه اوه (۲۰۰۵) نشان داد که: رشد گردشگری، اقتصاد محور بوده و بیشتر، رشد اقتصادی به گسترش گردشگری منجر می شود تا این که توسعه گردشگری به رشد اقتصادی کمک کند.

با توجه به این که مطالعات تجربی انجام شده مربوط به کشورهای متفاوتی می باشد، می توان گفت تناقض در چگونگی رابطه توریسم و رشد اقتصادی ممکن است انعکاسی از اثر تفاوت بین کشورها باشد (تانگ و جانگ، ۲۰۰۹)^۲. به عبارت دیگر، از آنجایی که کشورهای مورد مطالعه در مواردی نظیر: وزن توریسم در کل اقتصاد کشور (اوه، ۲۰۰۵)، اندازه و درجه باز بودن اقتصاد (کیم و همکاران، ۲۰۰۶) و محدودیت ظرفیت تولید (دایر، فورسیس، مادن و اسپر، ۲۰۰۰)^۳ با یکدیگر متفاوتند، رابطه بین توریسم و رشد نیز می-تواند از کشوری به کشور دیگر متفاوت باشد. کاستلو^۴ (۱۹۹۳) نیز نشان داد: بخش قابل توجهی از تفاوت ها را می توان به عوامل خاص ملی آن ها نسبت داد. بر این اساس، نتیجه گرفته می شود که: نتایج مطالعات تجربی موجود مبنی بر وجود روابط متنوع بین رشد گردشگری و توسعه اقتصادی در کشورهای مختلف ((بالاگر و کانتاولا جوردا، ۲۰۰۲)، دریتساکیس، ۲۰۰۴)، (اوه، ۲۰۰۵) و (کیم و همکاران، ۲۰۰۶))، تایید کننده نقش اثر تفاوت بین کشوری در چگونگی رابطه بین متغیرهای مورد بحث می باشد.

از سوی دیگر، نتایج متناقض کسب شده در مطالعات موجود در خصوص رابطه گردشگری و رشد ممکن است به این دلیل باشد که برخی از مطالعات، تمامی کسب و کارهای مرتبط با بخش گردشگری را به عنوان صنعتی همگن در نظر می گیرند (تانگ و جانگ، ۲۰۰۹). در حالی که بر خلاف مفهوم صنعت همگن - که بنگاه های موجود در آن، کالاها و خدمات مشابه ارائه می کنند، صنعت گردشگری فراتر از این بوده (میل و موریسون، ۲۰۰۲) و شامل انواع مختلف کسب و کار و سازمان ها نظیر موسسات اقامتی و اسکان، خطوط هوایی و رستوران ها می باشد. این کسب و کارها ممکن است در شرایط و موقعیت های مختلف، از رویدادهای اقتصادی یکسان تاثیر متفاوت بپذیرند و یا به آن ها واکنش متفاوت نشان دهند؛ اما، همچنان با صنعت گردشگری در ارتباط باشند. بنابراین، می توان گفت: چگونگی در نظر گرفتن رابطه گردشگری با کسب و کارها و صنایع مرتبط با آن، می تواند یکی از دلایل کسب نتایج متفاوت در مطالعات انجام شده باشد. از آن جایی که هر یک از کسب و کارهای مرتبط با گردشگری می توانند در رابطه بین گردشگری و رشد اقتصادی موثر باشند، رابطه کلی بین گردشگری و رشد اقتصادی می تواند تحت تاثیر وزن و قدرت عملکرد هر یک از کسب و کارها قرار گیرد.

از سوی دیگر، باید توجه داشت با توجه به این که صنایع مرتبط با توریسم در کوتاه مدت نمی توانند در پاسخ به تغییرات ایجاد شده در تقاضا، عرضه خود را به سرعت تعدیل کنند و معمولاً سرعت تغییر در عرضه آن ها در واکنش به تغییر در تقاضا کندتر می باشد، چگونگی تغییرات تقاضا و عرضه ی این صنایع، می تواند در نحوه تاثیرگذاری توریسم بر اقتصاد تاثیرگذار بوده و نتایج متفاوتی را ارائه نماید (تانگ و جانگ، ۲۰۰۹). در نتیجه در بررسی رابطه بین توریسم و اقتصاد، باید توریسم و صنایع (کسب و کارهای) فرعی مرتبط با آن را به طور یکجا و به صورت یک مجموعه در نظر گرفت که عملکرد کلی این مجموعه نیز بستگی به وزن و عملکرد هر صنعت (کسب و کار) دارد. بنابراین، رابطه موجود بین مجموعه صنایع مرتبط با توریسم و کل اقتصاد، بسته به وزن ها و عملکردهای هر یک از این صنایع و در کشورهای مختلف، می تواند متفاوت باشد.

¹ Kim, H. J., Chen, M. H., & Jang, S. C

² Chun-Hung (Hugo) Tang and SooCheong (Shawn) Jang

³ Dwyer, Forsyth, Madden, & Spurr

⁴ Costello

با توجه به مطالب فوق، می‌توان گفت: همه جاذبه‌های گردشگری در جهان امروز تنها به جاذبه‌های تاریخی و فرهنگی کشورها محدود نمی‌شود بلکه بخش‌های مهم دیگری نیز در صنعت گردشگری مدرن جهان وجود دارد که سرمایه‌گذاری بر روی آن‌ها از پیش نیازها بوده و بدون آن‌ها، بررسی توسعه صنعت گردشگری و چگونگی تاثیرگذاری آن بر رشد اقتصادی راه به جایی نخواهد برد. لذا، بررسی رابطه بین گردشگری و رشد اقتصادی در سطح صنایع فرعی مرتبط مانند: خطوط هوایی، هتل‌ها و رستوران‌ها بسیار مهم بوده و می‌تواند نتایج دقیق تری بر روی رابطه پویای دو متغیر توریسم و رشد اقتصادی ارائه نماید.

با در نظر گرفتن فعالیت گردشگری (فعالیت به معنی دامنه تجارت‌ها و سازمان‌های درگیر در توزیع محصول گردشگری) به عنوان یکی از عناصر اصلی سیستم گردشگری، کسب و کارهای مرتبط با بخش توریسم شامل بخش‌های مختلفی نظیر: هتل‌ها، خطوط هوایی، رستوران‌ها، پایانه‌های مسافربری، موزه‌ها، شرکت‌های خدمات مسافرتی، بانک‌ها و بیمه‌ها، صنایع دستی و هنری، خدمات گردشگری الکترونیکی، انواع تجهیزات سفری نظیر وسایل کمپینگ، چمدان، چادر و ... می‌باشند. اما، به طور کلی می‌توان کسب و کارهای این صنعت را به ۵ دسته: گردشگری غذایی، خدمات مسافرتی و اقامتی، حمل و نقل، تفریحی و گردشگری و توریسم سلامت تقسیم بندی نمود. به منظور دستیابی به یک حجم نمونه معنی‌دار جهت تجزیه و تحلیل رابطه بین این کسب و کارها با کل اقتصاد ایران، از میان صنایع فوق، هتل‌ها، رستوران‌ها و خطوط هوایی که دارای تعداد نسبتاً قابل قبولی از شرکت‌های زیرمجموعه می‌باشند، انتخاب شده‌اند.

در ادامه، در خصوص دو صنعت مورد نظر در این پژوهش توضیحاتی ارائه می‌گردد:

۱-۲-۲- حمل و نقل هوایی

از دیگر صنایع با اهمیتی که با صنعت گردشگری در ارتباط بوده و در رابطه بین گردشگری و رشد اقتصادی تاثیرگذار است، بخش حمل و نقل می‌باشد که نقش آن در رشد و شکوفایی هر کشور انکارناپذیر است. کشورهای پیشرفته جهان همراه با سرمایه‌گذاری در بخش‌های مختلف اقتصادی، در امر حمل و نقل نیز سرمایه‌گذاری نموده و این بخش را هم‌زمان تقویت می‌نمایند تا بتوانند ارتباطات بین بخش‌های فعال مختلف را که در جامعه فعالیت می‌کنند، به نحو احسن برقرار کنند. آثار اقتصادی حمل و نقل را می‌توان در رابطه با همه فعالیت‌های اقتصادی از جمله گردشگری برشمرد. گردشگران در جهت دستیابی (دسترسی) به مناطقی که مدنظر دارند، از هر گونه حمل و نقل استفاده می‌کنند. حمل و نقل به عنوان یک بخش زیرساخت اصولاً از گردشگری غیر قابل تفکیک بوده و به صورت تاریخی نیز با هم توسعه یافته‌اند. با ورود فناوری‌های پیشرفته این نقش کلیدی در توسعه صنعت گردشگری در اختیار صنعت حمل و نقل هوایی قرار گرفته و حمل و نقل هوایی، شیوه اصلی در گردشگری بین‌المللی شده است. فرودگاه‌ها از با ارزش‌ترین زیرساخت‌های جوامع پیشرفته محسوب می‌شوند و به دلیل برخورداری از پتانسیل‌های مختلف در رشد اقتصادی کشورها و کمک به ایجاد توسعه پایدار نقش مهمی دارند. توسعه و گسترش صنعت گردشگری منوط به توسعه امکانات حمل و نقل می‌باشد و حمل و نقل هوایی با ایجاد امکانات دسترسی آسان، راحت، سریع و ایمن به نقاط مختلف و با فواصل زیاد سهم زیادی از جابه‌جایی گردشگران را به خود اختصاص داده است (نظریان و همکاران، ۱۳۸۹). حمل و نقل هوایی با هدایت جریان گردشگران بین‌المللی از مسیرهای دور و نزدیک و توزیع آن در داخل کشور باعث تولید درآمدهای ارزی و افزایش ورود جریان سرمایه به کشور شده و نقشی حیاتی و قدرتمند در پشتیبانی توسعه صنعت گردشگری دارد. صنعت حمل و نقل هوایی ضمن تأمین دسترسی‌های مطلوب به جاذبه‌های گردشگری در نقاط مختلف کشور و تولید سفرهای تفریحی، باعث شکل‌گیری بازارهای جدید، دگرگونی و توسعه مدل‌ها و روش‌های کسب و کار نوین شده و به توسعه نواحی گردشگری به خصوص مناطق روستایی کمتر توسعه یافته - در کنار ارتقای تسهیلات و خدمات محلی این مناطق - منجر خواهد گردید و نقش مناسبی در اشتغال این مناطق نیز دارد؛ به طوری که با ورود هر ۱۰ نفر گردشگر، یک نفر تولید اشتغال مستقیم خواهد داشت.

۲-۲-۲- هتلداری و رستوران

اولین صنعتی که گردشگران در بدو ورودشان به یک کشور با آن رو به رو می شوند صنعت هتلداری است. هتل ها: مکانی هستند که مسافران برای اسکان از آن استفاده می کنند و نیازهای اولیه مسافر بسته به هزینه و درآمدی که گردشگران دارند در اختیار آن ها قرار می گیرد. این مراکز اقامتی در طول قرون گذشته به تدریج دچار تغییر و تحول اساسی شدند، تا جایی که هتلداری، خود، به صنعتی درآمدزا تبدیل گردید و طرفداران زیادی هم پیدا کرده است. در زنجیره گردشگری یکی از حلقه های بسیار مهم، هتل و هتلداری است؛ به گونه ای که ایجاد زیر ساخت های اسکان مناسب گردشگران و ایجاد شرایط مطلوب، یکی از الزام های جذب گردشگر در هر کشور بوده و افزایش شمار گردشگران ورودی در گرو تامین تسهیلات، ایجاد شرایط لازم برای اقامت و پذیرایی مطلوب و شایسته است؛ از این رو، بی جهت نیست که سرمایه داران و سرمایه گذاران در کشورهای پیشرفته دنیا به صنعت ساخت، تجهیز و اداره ی هتل توجه ویژه ای دارند. صنعت هتلداری از نظر اشتغالزایی، تولید و درآمد، بخش بزرگی از صنعت گردشگری را تشکیل می دهد و از جمله مهم ترین و اصلی ترین امور اشتغال زایی این صنعت می باشد؛ به طوری که بخش زیادی از نیروی شاغل در صنعت جهانگردی در بخش هتلداری فعالیت می کنند که این مهم ضرورت توجه مسئولان هر کشور را به بخش هتلداری بیش از پیش آشکار می کند. در کنار هتل ها، از مهم ترین و اساسی ترین پایه های صنعت گردشگری در هر کشوری موضوع تامین غذای گردشگران داخلی و خارجی در رستوران شناخته شده و به نوبه خود یکی از کسب و کارهای مهم مرتبط با صنعت گردشگری در هر کشور می باشد. حتی امروزه، بسیاری از گردشگران به خاطر تجربه صرف غذاهای مختلف و به خصوص غذاهای بومی و محلی اقدام به سفر می کنند و اگر تنها به این علت نباشد، سعی می کنند در سفرهای داخلی و خارجی خود حتماً از غذاهای محلی آن شهر یا کشور استفاده کنند. در سال های اخیر، غذا به جذابیت گردشگری تبدیل شده و رستوران های هتل ها و رستوران های خارج از هتل به یکی از منابع جذب مسافر و کسب سود مبدل گردیده است.

۳- مطالعات انجام شده

در سال های اخیر، تجزیه و تحلیل رابطه بین رشد اقتصادی و توسعه گردشگری به یک موضوع مورد علاقه در میان پژوهشگران حوزه گردشگری تبدیل شده است. اما، همان گونه که بیان گردید، نکته قابل توجه در این زمینه این است که: برخی از محققان علی رغم انتخاب تکنیک های یکسان در روش تحقیق، به نتایج متضادی در خصوص رابطه فوق رسیده اند.

- بالاگر و جوردا کانتاولا^۱ (۲۰۰۲)، به دنبال فرضیه رشد اقتصادی صادرات محور، فرضیه رشد اقتصادی توریسم محور (فرضیه توریسم منجر به رشد) را از طریق هم-انباشتگی و آزمون علیت در کشور اسپانیا مورد بررسی قرار داده و آن را تایید نموده اند و در حال حاضر فرضیه توریسم منجر به رشد حالت خاصی از فرضیه صادرات منجر به رشد معرفی می شود.

- اوه^۲ (۲۰۰۵)، از طریق یک مدل خودرگرسیون برداری دو متغیره^۳، رابطه بین تولید ناخالص داخلی (GDP) و درآمدهای گردشگری را در کشور کره جنوبی مورد بررسی قرار داده است. او دریافت که: رابطه بلند مدت بین درآمدهای گردشگری و رشد اقتصادی وجود ندارد اما یک رابطه علیت یک طرفه از سمت رشد اقتصادی به گردشگری وجود دارد. به عبارت دیگر، نتایج مطالعه وی نشان داد که: رشد گردشگری، اقتصاد محور بوده و بیشتر، رشد اقتصادی به گسترش گردشگری منجر می شود تا این که توسعه گردشگری به رشد اقتصادی کمک کند. اوه (۲۰۰۵) در مقایسه نتایج مطالعه خود با مطالعه بالاگر و کانتاولا (۲۰۰۲) بیان می کند که: احتمال تایید فرضیه توریسم منجر به رشد در کشورهایی مانند اسپانیا که گردشگری دارای نقش مهمی در اقتصاد آن ها می باشد (تقریباً ۵/۹ درصد از تولید ناخالص داخلی کشور) بیشتر است.

¹ Balaguer, L., & Cantavella-Jorda, M

² Oh

³ bivariate Vector Autoregression model

- کیم و همکاران^۱ (۲۰۰۶)، به منظور بررسی رابطه گردشگری و رشد اقتصادی در کشور تایوان از روشی مشابه روش مطالعه اوه (۲۰۰۵) استفاده نموده انداما، برای متغیر گردشگری شاخص تعداد گردشگران ورودی را در نظر گرفته اند که متفاوت با متغیر انتخاب شده مطالعه اوه (۲۰۰۵) می باشد. نتیجه بررسی آن‌ها بر خلاف نتیجه اوه (۲۰۰۵) نشان می دهد که: یک رابطه بلند مدت و علیت دوطرفه بین توسعه اقتصاد و توسعه توریسم وجود دارد. با توجه به شباهت دو کشور تایوان و کره (کشور مورد مطالعه اوه (۲۰۰۵)) از نظر توسعه اقتصادی و نقش توریسم در اقتصاد، نتیجه متفاوتی که در این دو مطالعه گرفته شده غیر قابل انتظار می- باشد. کیم و همکاران (۲۰۰۶) بیان کردند که: این اختلاف در نتایج به دست آمده ممکن است به خاطر تفاوت در اندازه اقتصاد دو کشور تایوان و کره باشد که باعث شده حساسیت اقتصاد نسبتاً کوچک تر تایوان به تقاضای گردشگری بیشتر باشد.

همان گونه که بیان گردید، چگونگی در نظر گرفتن رابطه گردشگری با کسب و کارهای مرتبط با آن، می- تواند یکی از دلایل کسب نتایج متفاوت در مطالعات انجام شده باشد. از آن جایی که هر یک از کسب و کارهای مرتبط با گردشگری می توانند رابطه متفاوتی با رشد اقتصادی داشته باشند، رابطه کلی بین گردشگری و رشد اقتصادی می تواند تحت تاثیر وزن و قدرت عملکرد هر یک از کسب و کارها قرار گیرد. در ذیل به برخی از مطالعاتی که -با توجه به این نکته- رابطه بین گردشگری و رشد اقتصادی را مورد بررسی قرار داده اند، اشاره می شود:

- چن^۲ (۲۰۰۷)، به منظور بررسی رابطه متقابل بین عملکرد مالی صنایع وابسته به گردشگری و رشد اقتصادی در تایوان و چین از قیمت سهام بنگاه های وابسته به توریسم شامل هتل ها، خطوط هوایی و آژانس های مسافرتی استفاده می نماید. وی در این مطالعه به دنبال یافتن پاسخی برای این سوال است که آیا توسعه و پیشرفت شرایط تجاری و رشد اقتصادی کشور می تواند عملکرد مالی صنایع وابسته به گردشگری را بهبود- بخشد؟ و متقابلاً، آیا پیشرفت های مالی بنگاه های گردشگری باعث توسعه تجاری می شود یا خیر؟ نتایج مطالعه وی نشان می دهد که: بین قیمت سهام آژانس های مسافرتی و تولید ناخالص داخلی یک رابطه تعادلی بلند مدت وجود دارد. در حالی که، بین قیمت سهام هتل ها و تولید ناخالص داخلی رابطه بلندمدتی وجود ندارد. همچنین، نتایج انجام آزمون های علیت بین هتل ها، خطوط هوایی و آژانس های مسافرتی با تولید ناخالص داخلی نیز، نتایج متفاوتی را نشان می دهد. با توجه به نتایج متناقض اخذ شده، چن بیان می دارد که: رابطه بین رشد اقتصادی و عملکرد صنایع فوق می تواند از صنعتی به صنعت دیگر متفاوت باشد و لذا، رابطه علیت متفاوتی را ارائه نماید.

- تانگ و جانگ^۳ (۲۰۰۹)، در مطالعه ای رابطه بین عملکرد صنایع مرتبط با توریسم نظیر: هتلداری، رستوران و خطوط هوایی آمریکا با تولید ناخالص داخلی (GDP) این کشور را با استفاده از آزمون هم انباشتگی و آزمون علیت گرنجر مورد بررسی قرار داده اند. نتایج مطالعه آن ها نشان داد که: هیچ رابطه بلندمدتی بین رشد اقتصادی و عملکرد صنایع فوق در آمریکا وجود ندارد و در بلند مدت، توسعه صنایع مورد مطالعه و اقتصاد آمریکا یکدیگر را تحت تاثیر قرار نمی دهند. همچنین، نتایج نشان می دهد که: هیچ رابطه بلند مدتی بین صنایع وابسته توریسم با یکدیگر نیز وجود ندارد.

- باروس^۴ (۲۰۱۲) با توجه به اهمیت ارتباط بین حمل و نقل و گردشگری در استراحت گاه های جزیره ای، در مقاله خود بر اساس نوع حمل و نقل هوایی (پرواز هواپیمایی مقرر، پرواز کم هزینه یا پرواز چارتر) رفتار مسافرانی را که در جزایر مادیرا در تعطیلات به سر می برند، تحلیل می کند. وی به منظور بررسی این ارتباط از یک مدل پروبیت سه گانه استفاده نموده و نتیجه گرفته است: مدیریت حمل و نقل در این مناطق بر جذب مسافران تاثیر دارد.

¹ Kim et al

² Chen

³ Tang and Jang

⁴ Barros

- سانجایا^۱ (۲۰۱۵) در پایان نامه خود تاثیر حمل و نقل هوایی در کشور نپال را بر روی صنعت توریسم این کشور مورد مطالعه قرار داده است. یافته های این مطالعه نشان دهنده نقش و اهمیت حمل و نقل هوایی در صنعت توریسم بوده و بیان می دارد که: توسعه توریسم بدون توسعه حمل و نقل هوایی امکان پذیر نخواهد بود.

- ماساده و همکاران^۲ (۲۰۱۷) در مطالعه خود تاثیر توسعه صنعت هتل بر توسعه پایدار صنعت توریسم در کشور اردن را مورد بررسی قرار داده اند. ایشان به این منظور از مدل های رگرسیونی، آزمون های آماری و تحلیل ANOVA استفاده نموده و ۱۷۰ پرسش نامه با ۱۴۴ مورد را جمع آوری نموده اند. نتایج این مطالعه، بیانگر این است که: توسعه هتل ها در اردن، دارای تاثیر مثبت و معنی دار بر توسعه پایدار گردشگری در این کشور می باشد.

- نظریان و همکاران (۱۳۸۹)، در مطالعه ای به بررسی نقش حمل و نقل هوایی در توسعه صنعت توریسم با تاکید بر فرودگاه بین المللی ارومیه پرداخته اند. ایشان در مطالعه خود به دنبال پاسخ به این سوال هستند که: چگونه باید از امکانات و تجهیزات فرودگاه بین المللی ارومیه در جهت توسعه استان و جذب توریست بهره برداری شود؟ آن ها به این منظور از مدل SWOT استفاده نموده و در پایان، راهکارها و پیشنهادهایی را ارائه نموده اند.

- دهگانی (۱۳۸۹)، در مطالعه ای با استفاده از روش توصیفی - موردی به بررسی سیستم حمل و نقل و تاثیر آن بر صنعت گردشگری پرداخته است. از یافته های این پژوهش می توان به اهمیت کلیدی صنعت توریسم برای اقتصاد کشور و ضرورت توجه به نقش حمل و نقل در خطوط ارتباطی هوایی، زمینی، آبی و تاثیر گذاری آن در گردشگری داخلی و خارجی اشاره کرد.

- فقوریان (۱۳۹۱)، به بررسی نقش هتل های بوتیک^۳ در جذب گردشگر برای توسعه اقتصادی شهرها - نمونه موردی هتل صخره ای لاله کندوان پرداخته است. وی در مطالعه خود ابتدا نقش توسعه گردشگری در اقتصاد شهرها را مورد بررسی قرار داده و در ادامه به طور خاص به نقش هتل های بوتیک (هتل صخره ای کندوان) در جذب گردشگر برای کندوان و تاثیر اقتصادی آن برای شهر اسکو و در کنار آن تبریز پرداخته و در انتها با بهره گیری از تکنیک SWOT به ارائه راهبردها و راهکارهایی جهت بهره وری بیشتر این هتل پرداخته است.

- سقای (۱۳۹۲)، در مطالعه خود به تحلیل تاثیر صنعت حمل و نقل هوایی بر توسعه گردشگری مذهبی - مطالعه موردی فرودگاه مشهد - پرداخته است. وی در این مقاله با استفاده از اطلاعات مربوط به تعداد مسافران هوایی داخلی ورودی و خروجی ماهیانه فرودگاه مشهد (از ۱۳ شهر که دارای پرواز برنامه ای بوده اند) طی سال های ۸۵-۱۳۸۰، و با کاربرد مدل های جاذبه و رگرسیون به تحلیل فوق پرداخته و نتیجه گرفته است که: فرودگاه مشهد در توسعه گردشگری شهر مشهد تاثیر گذار است.

- یوسفی شهیر و همکاران (۱۳۹۳) در مقاله خود به ارزیابی زیرساخت های گردشگری منطقه تاریخی - فرهنگی تبریز با تاکید بر محورهای ارتباطی و توقفگاه ها با استفاده از نرم افزار SPSS در قالب آزمون های "کی دو" و "دوجمله ای" پرداخته اند. نتایج مطالعه آن ها نشان می دهد که: گردشگران به کیفیت شبکه های دسترسی و سهولت دسترسی به توقفگاه ها اهمیت می دهند. لذا، بر اساس نتایج این تحقیق، حفظ وضعیت موجود این زیرساخت ها و در صورت امکان ارتقای سطح کیفیت آنها و سرمایه گذاری در این راستا برای جلب رضایت گردشگران در الویت خواهد بود.

همان گونه که مشاهده می شود تمامی مطالعات انجام شده در خصوص موضوع مورد مطالعه، به نتیجه یکسانی نرسیده و نتایج متضادی در برخی از آن ها مشاهده می - شود و ممکن است بررسی رابطه گردشگری و اقتصاد با در نظر گرفتن نقش صنایع فرعی

¹ Sanjaya Basnet

² Masadeh et.al

³ هتل بوتیک: به آن دسته از هتل ها اطلاق می شود که بدون استفاده از مصالح ساختمانی و با بهره گیری از فضاهای طبیعی مانند تنه درختان، داخل غارها و صخره های بزرگ ساخته می شوند.

مرتبط به گردشگری، بتواند نتایج دقیق تری روی رابطه پویای این دو متغیر ارائه کند. از سوی دیگر، با توجه به این که مطالعات مرتبط انجام شده در ایران، همواره رابطه موجود بین گردشگری و رشد اقتصاد را به طور کلی بررسی نموده و توجهی به کسب و کارهای فرعی گردشگری نداشته اند، این مطالعه با وارد نمودن این بخش از صنایع به ادبیات فوق، نقش و اهمیت صنایع مرتبط با گردشگری (شامل: حمل و نقل هوایی، هتل‌ها و رستوران‌ها) در رابطه بین گردشگری و رشد اقتصادی را مورد بررسی قرار خواهد داد.^۱

۴- ارائه الگوی پژوهش و بررسی متغیرها

با توجه به مطالعات انجام شده قبلی و متون اقتصادی و با استفاده از مدل رشد اقتصادی تعمیم یافته سولو، به منظور تعیین واکنش نرخ رشد اقتصادی نسبت به گردشگری، صنایع مرتبط با گردشگری (حمل و نقل هوایی، هتل‌ها و رستوران‌ها) و دیگر منابع سنتی رشد مانند: سرمایه گذاری در سرمایه انسانی و فیزیکی، درجه باز بودن اقتصاد (که با نسبت مجموع واردات و صادرات به GDP اندازه گیری می شود)، سرمایه گذاری مستقیم خارجی و مخارج مصرفی خانوارها از تابع تولید لگاریتمی زیر استفاده می شود (فایسا و همکاران، ۲۰۰۷):^۲

$$LGDPPC_t = \alpha_1 LGDPPC_{t-1} + \alpha_2 LTO_t + \alpha_3 LAIR_t + \alpha_4 LRH_t + \alpha_5 (LAIR_t * LTO_t) + \alpha_6 (LRH_t * LTO_t) + \alpha_7 LSCH_t + \alpha_8 TOT_t + \alpha_9 LGCF_t + \alpha_{10} LFDI_t + \alpha_{11} LHHC_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

که در معادله بالا :

LGDPPC: لگاریتم تولید ناخالص داخلی (GDP) به ازای هر واحد نیروی کار (تولید ناخالص داخلی سرانه)

LTOt: لگاریتم طبیعی درآمد حاصل از گردشگران بین المللی وارد شده به ایران

LAIRt: لگاریتم ارزش افزوده بخش حمل و نقل هوایی (میلیارد ریال)

LRHt: لگاریتم ارزش افزوده بخش رستوران و هتل داری (میلیارد ریال)

در اندازه گیری عملکرد صنایع مرتبط با گردشگری، چن (۲۰۰۷) از شاخص قیمت ارزش وزنی گردشگری^۳ که بر مبنای شاخص قیمت سهام صنایع وابسته به گردشگری به دست آمده، استفاده می کند. تانگ و جانگ (۲۰۰۹) از درآمد کل فروش صنایع وابسته که از مجموع درآمد فروش تمامی شرکت های زیرمجموعه هر صنعت به دست می آید، برای اندازه گیری عملکرد این صنایع استفاده نموده اند. به نظر می رسد از آن جایی که شاخص مورد استفاده توسط آنها نسبت به شاخص استفاده شده توسط چن (۲۰۰۷) از کاهش های احتمالی ناشی از جریان نقدی آینده و نرخ تنزیل متاثر نمی شود، شاخص مناسب تری برای عملکرد مالی کسب و کارهای وابسته به گردشگری می باشد. اما، باید توجه داشت که در حساب های ملی ایران، درآمد حاصل از بخش خدماتی رستوران و هتلداری در گروه کلی بازرگانی، رستوران و هتلداری و درآمد حاصل از بخش خطوط هوایی در گروه کلی حمل و نقل، انبارداری و ارتباطات آورده شده و لذا، درآمد بخش های مورد مطالعه به صورت تفکیک شده قابل دسترسی نمی

^۱ تا کنون مطالعه چندانی در خصوص رابطه بین صنعت حمل و نقل و هتلداری با گردشگری در داخل کشور انجام نشده و مطالعات اندک موجود نیز به صورت موردی بوده و از روش های اقتصادسنجی به منظور بررسی این رابطه استفاده نموده اند.

^۲ Fayissa, B, Tadasse, B, Nsiaah, C, 2007

^۳ value-weighted tourism price index

باشد. بنابراین، به دلیل عدم دسترسی به داده های مربوط به درآمد صنایع مورد مطالعه - که شاخص مناسبی جهت بررسی عملکرد آن ها می باشد- در تحقیق حاضر، از داده های مربوط به ارزش افزوده رستوران و هتلداری^۱ و ارزش افزوده حمل و نقل^۲ برای اندازه گیری عملکرد صنایع مذکور استفاده می شود. داده های فوق به صورت سالانه از حساب های ملی ایران، معاونت اقتصادی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران جمع آوری شده است.

گردشگری و رشد اقتصادی: متغیر تعاملی حمل و نقل هوایی و گردشگری به منظور بررسی تاثیر حمل و نقل هوایی بر رابطه بین گردشگری و رشد اقتصادی. $LAIRt * LTOt$

گردشگری و رشد اقتصادی: متغیر تعاملی هتل و رستوران با گردشگری به منظور بررسی تاثیر هتل ها و رستوران ها بر رابطه بین گردشگری و رشد اقتصادی. $LRHt * LTOt$

گذاریم میزان ثابت نام افراد در دوره های راهنمایی و دبیرستان که به عنوان جانشینی^۳ جهت اندازه گیری سرمایه گذاری در سرمایه انسانی استفاده می شود. $LSCHt$

گذاریم رابطه مبادله^۴ برای هر کشور است که از طریق نسبت شاخص قیمت صادرات به واردات اندازه گیری می شود و به منظور تعیین تأثیر مبادله یا باز بودن اقتصاد بر روی رشد اقتصادی وارد معادله می - شود. $LTOTt$

گذاریم سرمایه گذاری مستقیم خارجی جهت به دست آوردن تاثیر منابع خارجی سرمایه گذاری بر روی رشد اقتصادی $LFDIt$: لگاریتم طبیعی تشکیل سرمایه ثابت ناخالص که به صورت درصدی از GDP واقعی بوده و به عنوان سرمایه گذاری در سرمایه فیزیکی در نظر گرفته می شود. (لوکاس^۵ (۱۹۸۸)، بارو^۶ (۱۹۹۰)، گروسمن و هلیمن^۱ (۱۹۹۱)، بارو و مارتین^۲ (۱۹۹۲)، بها و اسپیکل^۳ (۱۹۹۴)، بارو و لی^۴ (۱۹۹۴) و تمپل^۵ (۱۹۹۹)).

^۱ رستوران و هتل داری در حساب های ملی ایران در گروه بازرگانی، رستوران و هتلداری قرار دارد. رستوران در برگیرنده فعالیت کلیه کارگاه هائی است که به امر فروش اغذیه آماده برای مصرف نهایی اشتغال داشته باشند. همچنین، هتل داری شامل: خدمات هتل ها، مسافرخانه ها، اردوگاه ها و تسهیلات جهانگردی و نیز خدماتی نظیر تدارک اطاق های کرایه ای با تسهیلات لازم است که در مقابل پرداخت وجه صورت بگیرد. برآورد متغیرهای اساسی بخش رستوران و هتلداری به تفکیک دولتی و خصوصی انجام می شود. ارقام و آمار لازم جهت محاسبه ارزش تولید (فروش خدمات)، هزینه واسطه و ارزش افزوده هتل ها و رستوران های تحت پوشش دولت از شرکت سرمایه گذاری ایرانگردی و جهانگردی اخذ می گردد. همچنین، ارقام مورد نیاز برای انجام برآوردهای لازم در زمینه فعالیت های بخش خصوصی در هتل ها و مسافرخانه های مناطق شهری از نتایج بررسی های آماری اداره آمار اقتصادی بانک مرکزی و ارقام مورد نیاز برای محاسبه ارزش تولید بخش رستوران شهری و نیز خدمات تامین جا در مناطق شهری از نتایج بودجه خانوار شهری مرکز آمار ایران استخراج می شود. برای برآورد ارزش تولید فعالیت رستوران و هتلداری در مناطق روستایی نیز، نتایج بودجه خانوار روستایی مورد استفاده قرار می گیرد. تفکیک هزینه واسطه و ارزش افزوده فعالیت رستوران و هتل داری براساس بررسی های خاص و عمدتاً بررسی های مربوط به سال پایه صورت می گیرد (حساب های ملی ایران، معاونت اقتصادی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران).

^۲ حمل و نقل هوایی در حساب های ملی ایران در گروه حمل و نقل، انبارداری و ارتباطات قرار گرفته که محاسبات و برآوردهای مربوط به این گروه به طور کلی در پنج بخش حمل و نقل زمینی، دریایی، هوایی، انبارداری و ارتباطات انجام می - شود. به علت وسعت دامنه فعالیت های مشمول در بخش های حمل و نقل، بخش های مزبور به زیربخش های متعددی تقسیم گردیده و متغیرهای اساسی در سطح زیربخش ها به تفکیک مورد برآورد قرار می گیرد. بخش حمل و نقل هوایی شامل فعالیت های مربوط به حمل بار و جابه جایی مسافر توسط هواپیما است، اعم از این که این جابه جایی توسط سرویس های منظم هوایی یا به وسیله هواپیماهای شخصی دارای پروانه مخصوص صورت گرفته باشد. خدمات کمکی حمل و نقل هوایی برای بهره برداری از فرودگاه ها و باندهای پرواز و تسهیلات هوانوردی نظیر کرایه دادن هواپیما در این بخش طبقه بندی می شود. محاسبه متغیرهای اساسی بخش حمل و نقل هوایی نظیر بخش های ذکر شده با اتکا به روش درآمد صورت می پذیرد. برای این منظور ارزش فروش خدمات، هزینه های عملیاتی و درآمد عوامل تولید از صورت های مالی شرکت هواپیمائی جمهوری اسلامی ایران، شرکت هواپیمائی آسمان، شرکت فرودگاه های کشور و سازمان هواپیمائی کشوری استخراج می شود. خدمات آژانس ها و شرکت های هوایی خصوصی و برآورد متغیرهای آنها نیز بر اساس گزارش های اداره آمار اقتصادی بانک مرکزی انجام می پذیرد. تعدیل متغیرهای اساسی بخش های تشکیل دهنده گروه حمل و نقل، از قیمت های جاری به قیمت های ثابت سال پایه با استفاده از شاخص های کمی (همانند بار و مسافر جابه جا شده و شاخص های بهای تولید کننده مربوطه انجام می پذیرد (حساب های ملی ایران، معاونت اقتصادی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران).

³ Proxy

⁴ Term of trade

⁵ Lucas, 1988

⁶ Barro, 1990

HHC_t: مخارج مصرفی خانوار

انتظار بر این است که رابطه بین رشد اقتصادی با سرمایه فیزیکی، سرمایه انسانی و درجه باز بودن اقتصاد، مثبت باشد. تاثیر سرمایه گذاری مستقیم خارجی بر رشد اقتصادی نیز می تواند مثبت یا منفی باشد. اما، تاثیر مخارج مصرفی خانوار بر رشد اقتصادی مورد بحث می باشد. اقتصاددانان نئوکلاسیک (سولو)^۶ (۱۹۵۶)، کوزنتس^۷ (۱۹۶۶) و تودارو^۸ (۲۰۰۵) این چنین ادعا می کنند که: مخارج مصرفی بالاتر خانوارها منجر به کاهش پس انداز می شود و در نتیجه، سرمایه گذاری کمتر شده و رشد اقتصادی نیز کاهش می یابد. از سوی دیگر، میردال^۹ (۱۹۶۹) و رانیس^{۱۰} (۲۰۰۴) بر این اعتقادند که: سلامتی و آموزش خانوارها مولد رشد اقتصادی بالاتر است. لذا، افزایش مخارج خانوارها در بهداشت، تغذیه و آموزش باعث ترقی و افزایش رشد اقتصادی خواهد شد. بنابر این، همان طور که گفته شد: تاثیر مخارج مصرفی خانوار بر رشد اقتصادی به طور دقیق مشخص نمی باشد و جهت تعیین این رابطه بایستی به نتایج برآورد مدل تکیه نمود.

رابطه بین گردشگری و رشد اقتصادی نیز، یک رابطه کاملاً مشخص و تعریف شده نمی باشد. همان گونه که پالمر و ریرا^{۱۱} (۲۰۰۳) بیان می کنند: رشد توریسم ممکن است منجر به افزایش رشد اقتصادی شده و یا برعکس ممکن است آن را کاهش دهد.

α, ε_t, t به ترتیب ضریب ثابت، جمله خطا و زمان می- باشند.

۵- تخمین الگو

همان طور که ملاحظه می شود، مدل فوق مدلی پویا است. مشکل اساسی که در تخمین این نوع مدل‌ها وجود دارد، این است که: وقفه متغیر وابسته در سمت راست با جزء خطا ارتباط دارد. این مشکل سبب می گردد تخمین زننده OLS تورش دار و ناسازگار شود. همچنین، تأثیرات تصادفی تخمین زننده GLS در یک مدل پویا، تورش دار می باشد. یکی از راه حل های معمول برای حل این مشکل یک مرتبه تفاضل گیری از متغیرهای معادله و استفاده از تخمین زننده های GMM می باشد.

در این مطالعه از تخمین زن گشتاورهای تعمیم یافته (GMM) که توسط آرانو و بوند^{۱۲} پیشنهاد شده و سپس به صورت وسیع تر توسط بلاندل و بوند^{۱۳} گسترش یافته است، -به منظور کنترل درونزایی^{۱۴} در تخمین مدل- استفاده شده است. تخمین زن GMM در مطالعات تجربی اخیر مخصوصاً مطالعات اقتصاد کلان و مالی به طور وسیعی مورد استفاده قرار گرفته است. استفاده از این روش جهت تخمین مدل، مزیت های فراوانی دارد. برای مثال، بک، لوین و لویاز^{۱۵}، استفاده از این تخمین زن را جهت برطرف کردن واریانس داده های سری زمانی بسیار مناسب می دانند. تخمین زن های GMM با محاسبه تأثیرات ویژه فردی^{۱۶} مشاهده نشده در مدل (که به صورت وارد کردن متغیر وابسته با وقفه به عنوان یک متغیر توضیحی در مدل انجام می شود)، کنترل بهتری

¹ Grossman and Helpman, 1991

² Barro and Sala. i. Martin, 1992

³ Benha and Speiegel, 1994

⁴ Barro and Lee, 1994

⁵ Temple, 1999

⁶ Solow, 1956

⁷ Kuznets, 1966

⁸ Todaro, 2005

⁹ Myrdal. 1969

¹⁰ Ranis, 2004

¹¹ Palmer, Riera, 2003

¹² Arrellano and Bond (1991)

¹³ Blundell and Bond (1998)

¹⁴ Endogeneity

¹⁵ Beck, Levine and Loayza (2000)

¹⁶ Individual Specific Effects

را برای درونزایی کل متغیرهای توضیحی مدل فراهم می کنند. در این مطالعه نیز، جهت بررسی نقش حمل و نقل هوایی، هتل ها و رستوران ها در رابطه بین گردشگری و رشد اقتصادی در ایران از تخمین زن GMM استفاده می شود.

۵-۱- یافته های تحقیق

۵-۱-۱- آزمون ایستایی متغیرها

با توجه به این که متغیرهای کلان اقتصادی اغلب حاوی یک روند تصادفی (ریشه واحد) هستند و از آن جایی که حضور چنین روندی، تخمین و استنباط های آماری را غیر معتبر می سازد لذا، اولین گام برای تحلیل های اقتصاد سنجی، ساکن نمودن متغیرها است. روند تصادفی متغیرها (ریشه واحد)، با استفاده از آزمون های ریشه واحد مشخص می گردد. در مطالعه حاضر، برای بررسی ایستایی متغیرها، از آزمون های ریشه واحد تعمیم یافته دیکی فولر^۱ استفاده شده است؛ که نتایج حاصل از این آزمون در جدول (۱) ارائه شده است.

جدول (۱): نتایج آزمون ریشه واحد دیکی-فولر

مقادیر بحرانی			آماره دیکی- فولر	متغیر
٪۱۰	٪۵	٪۱		
-۱/۶۱	-۱/۹۵	-۲/۶۹	-۱۱/۱۷	LGPPC
-۱/۵۹	-۱/۹۰	-۲/۶۵	-۱۵/۹۹	LTO
-۱/۶۵	-۱/۹۹	-۲/۶۸	-۹/۳۳	LAIR
-۱/۶۳	-۱/۹۶	-۲/۶۲	-۵/۵۲	LRH
-۱/۶۵	-۱/۹۸	-۲/۶۸	-۸/۰۴	LAIR*LTO
-۲/۶۱	-۲/۹۴	-۳/۶۲	-۴/۹۸	LRH*LTO
-۲/۶۱	-۲/۹۴	-۳/۶۳	-۴/۶۰	LSCH
-۱/۶۳	-۱/۹۶	-۲/۶۲	-۵/۳۳	LTOT
-۳/۷۳	-۳/۰۵	-۳/۴۴	-۵/۸۳	LFDI
-۱/۶۵	-۱/۹۸	-۲/۶۸	-۷/۷۶	LHHC
-۱/۷۸	-۱/۸۰	-۲/۳۸	-۱۰/۶۶	LGCF

منبع: محاسبات تحقیق

^۱ Augmented Dickey- Fuller Unit Root Test

همان طور که مشاهده می‌شود: بر اساس آزمون دیکی - فولر تمام متغیرهای استفاده شده در این تحقیق در سطح، ایستا هستند. بعد از بررسی ایستایی متغیرهای - توان بدون نگرانی از کاذب بودن رگرسیون‌ها، مدل تحقیق را تخمین زد.

۲-۱-۵- تخمین مدل و تفسیر ضرایب

با توجه به تخمین مدل به روش GMM، نتایج تجربی حاصل از تخمین در جدول (۲) ارائه شده است. اعتبار نتایج به دست آمده، با استفاده از آزمون‌های مربوطه تأیید شده است. به منظور تأیید اعتبار نتایج به دست آمده و بررسی اعتبار متغیرهای ابزاری^۱، آزمون سارگان^۲ انجام شده است. آماره آزمون سارگان که دارای توزیع χ^2 با درجه آزادی برابر با تعداد محدودیت‌های بیش از حد مشخص می‌باشد، آزمون صفر مبنی بر همبسته بودن پسماندها با متغیرهای ابزاری را رد نموده و در نتیجه، اعتبار نتایج جهت تفسیر تایید می‌گردند. همچنین، آزمون همبستگی سریالی^۳، برای بررسی مشکل خودهمبستگی انجام شد. نتایج به دست آمده از این آزمون‌ها، اعتبار متغیرهای ابزاری را تأیید و وجود هرگونه همبستگی سریالی مرتبه دوم را برای تخمین‌های ارائه شده رد می‌کنند. با استفاده از انجام آزمون هم انباشتگی^۴، وجود رابطه بلندمدت بین متغیرهای مدل نیز تأیید گردید.

جدول (۲): بررسی تاثیر حمل و نقل هوایی، هتل‌ها و رستوران‌ها در رابطه بین گردشگری و رشد اقتصادی در ایران^۵

متغیر	ضرایب	آماره t
LGDPCC(-1)	*** ۰/۱۹۳	۳/۴۵
LTO	** ۰/۰۴۳	۲/۳۵
LAIR	** ۰/۰۱۵	۲/۵۵
LRH	** ۰/۰۱۱	۲/۷۳
LAIR*LTO	** ۰/۰۰۸	۲/۷۴
LRH*LTO	** ۰/۰۰۴	۲/۳۸
LSCH	*** ۰/۰۶۵	۳/۹۲
LTOT	* ۰/۰۱۰	۱/۹۸
LFDI	* ۰/۰۰۴	۱/۹۰
LHHC	** ۰/۰۵۴	۲/۵۷
LGCF	** ۰/۰۳۳	۲/۶۲
c	** ۰/۰۵	۲/۵۰
Sargan test statistic	۱۶/۰۳	
R ²	۰/۸۵	

منبع: محاسبات تحقیق

۲ در روش GMM، در شرایطی که تعداد متغیرهای ابزاری از تعداد ضرایب تخمینی بیشتر باشد، آماره سارگان انتخاب متغیرهای ابزاری را آزمون می‌نماید. آماره سارگان تعداد مشاهدات، دارای یک توزیع کای دو با درجه آزادی برابر اختلاف تعداد متغیرهای ابزاری و تعداد ضرایب تخمینی می‌باشد (نیووی و وست (۱۹۸۷)).

² Sargan test

³ Serial Correlation

⁴ Co integration test

^۵ * بیانگر معنی داری در سطح اطمینان ۹۰ درصد
 ** بیانگر معنی داری در سطح اطمینان ۹۵ درصد
 *** بیانگر معنی داری در سطح اطمینان ۹۹ درصد

همان طور که مشاهده می شود: تمام متغیرهای مورد استفاده در مدل از لحاظ آماری در سطح بالایی معنی دار هستند و علائم ضرایب نیز با تئوری های اقتصادی سازگار هستند. بر اساس نتایج آزمون والد، که از توزیع χ^2 با درجات آزادی معادل، تعداد متغیرهای توضیحی منهای جزء ثابت برخوردار است، فرضیه صفر مبنی بر صفر بودن تمام ضرایب در سطح معنی داری ۱ درصد رد می شود. در نتیجه، اعتبار ضرایب برآوردی تأیید می شود. آماره آزمون سارجان نیز که از توزیع χ^2 با درجات آزادی برابر با تعداد محدودیت های بیش از حد مشخص برخوردار است، فرضیه صفر مبنی بر عدم همبستگی پسماندها با متغیرهای ابزاری را می پذیرد. بر اساس نتایج حاصل از این آزمون، متغیرهای ابزاری به کار گرفته شده در تخمین مدل از اعتبار لازم برخوردار هستند. در نتیجه، اعتبار نتایج جهت تفسیر تأیید می شوند.

بر اساس نتایج جدول (۲) ضریب متغیر تولید ناخالص داخلی سرانه بایک وقفه بر متغیر رشد اقتصادی، مثبت و معنی دار می باشد. همچنین، نتایج جدول بیانگر این است که: ضریب گردشگری برابر با ۰/۰۴ بوده و از لحاظ آماری نیز در سطح ۹۹ درصد معنی دار است و نشان دهنده این است که گردشگری در ایران بر رشد اقتصادی تأثیر مثبت دارد. با توجه به این که مدل به صورت لگاریتمی برآورد شده است، ضرایب متغیرها نشان دهنده کشش آن متغیر نسبت به رشد اقتصادی می باشند. با توجه به ضریب برآوردی گردشگری، اگر گردشگری در ایران ده درصد افزایش پیدا کند رشد اقتصادی در این کشور به اندازه ۰/۴ درصد افزایش می یابد.

ضریب ارزش افزوده خطوط هوایی مثبت و برابر ۰/۱۵ می باشد که از لحاظ آماری نیز معنی دار بوده و بیانگر این است که طی سال های مورد مطالعه، توسعه خطوط هوایی، دارای تأثیر مثبت و معنی دار بر رشد اقتصادی کشور بوده است. بدیهی است که بر اساس تئوری های اقتصادی، توسعه حمل و نقل هوایی به عنوان یکی از امور زیربنایی، موجب توسعه گردشگری و اقتصاد کشورها شده و از این طریق درآمدزایی بالایی را ایجاد می کند. علی رغم این که سرمایه گذاری اولیه در این صنعت، بسیار بالا بوده و در عین حال سوددهی مستقیم پایینی داشته و در مجموع به عنوان صنعت پرسودی در دنیا معرفی نمی شود اما، در کنار آن شغل ها و حرفه هایی همچون: فروش بلیت، خدمات فنی، خدمات پذیرایی و... ایجاد می شود که بسیار درآمدزا و پرسود بوده و لذا، انتظار می رود تا از این طریق بر رشد اقتصادی کشور تأثیر مثبت داشته باشد.

همان طور که در جدول نتایج ملاحظه می شود: ضریب متغیر ارزش افزوده رستوران و هتل داری برابر با ۰/۱۱ بوده و به لحاظ آماری نیز معنی دار می باشد. طبق این برآورد، یک درصد افزایش در ارزش افزوده رستوران و هتل داری منجر به افزایش ۰/۱ درصدی تولید ناخالص داخلی سرانه واقعی، یا همان رشد اقتصادی، خواهد شد. این امر بیانگر این است که: توسعه صنعت رستوران و هتل داری (به عنوان یکی از صنایع مرتبط با صنعت توریسم) تأثیر مثبت و معنی داری بر رشد اقتصادی کشور داشته و لذا، نقش تسهیل کننده این صنعت در رابطه بین توریسم و رشد اقتصادی مورد تأیید قرار می گیرد.

نتایج کسب شده در رابطه با تأثیرگذاری مثبت توسعه صنایع حمل و نقل هوایی، هتل و رستوران بر رشد اقتصادی، تایید کننده فرضیه "توریسم منجر به رشد" است که در بسیاری از مطالعات، مورد بررسی قرار گرفته و بیان می دارد که: رشد اقتصادی یک کشور نه تنها تابعی از نیروی کار، سرمایه، صادرات و سایر عوامل موثر در اقتصاد آن کشور است بلکه می تواند تحت تأثیر میزان گردشگر وارد شده به آن کشور نیز باشد. بنابراین، یافته های تحقیق حاضر مبنی بر تأثیرگذاری توسعه صنایع مرتبط با گردشگری بر رشد اقتصادی، حاکی از این است که: توسعه بخش های عرضه کننده خدمات گردشگری شامل خطوط هوایی و رستوران ها و هتل ها در کشور می تواند در تأثیرگذاری گردشگری بر رشد اقتصادی موثر واقع شده و نحوه رابطه گردشگری و رشد اقتصادی را تحت تأثیر مثبت قرار دهد. از آن جایی که افزایش تعداد گردشگر وارد شده به کشور مستلزم بهبود وضعیت صنایع مرتبط با توریسم نظیر خطوط هوایی، رستوران ها و هتل ها می باشد؛ لذا، می توان گفت: ارائه خدمات و محصولات بهتر توسط این بخش - ها در ایران - طی دوره زمانی مورد مطالعه - موجب پیشرفت کل اقتصاد شده است.

ضریب متغیر تعاملی حمل و نقل هوایی و گردشگری و نیز ضریب متغیر تعاملی هتلداری و رستوران با گردشگری، مثبت و به لحاظ آماری معنادار است. معناداری این ضرایب نشان‌دهنده این است که: توسعه این صنایع فرعی، طی دوره مورد بررسی موجب شدت یافتن (افزایش) تاثیر توسعه گردشگری بر رشد اقتصادی کشور شده است. با توجه به الگوی برآورد شده و بر اساس تغییرات رشد اقتصادی نسبت به تغییرات گردشگری در ایران

$$\left(\frac{\partial LGDPPC}{\partial LTO} = \alpha_2 + \alpha_5 LAIR + \alpha_6 LRH\right)$$

می‌توان گفت: توسعه گردشگری در مدل برآورد شده، تاثیر مثبت بر رشد اقتصادی داشته و توسعه صنایع مرتبط با گردشگری شامل: حمل و نقل هوایی و هتلداری و رستوران نیز باعث افزایش این تاثیر مثبت شده است. این نتیجه، به این معناست که: بسته به درجه توسعه یافتگی صنعت حمل و نقل هوایی، هتلداری و رستوران در ایران، رابطه مثبت بین گردشگری و رشد اقتصادی کشور تحت تاثیر قرار گرفته و با توسعه این صنایع فرعی، شدت این رابطه مثبت بیشتر می‌شود.

همچنین، ۱۰ درصد افزایش سرمایه‌گذاری در سرمایه انسانی (SCH) از طریق افزایش در ثبت نام در مقاطع راهنمایی و دبیرستان، GDP سرانه را ۰/۶ درصد افزایش خواهد داد. این نتیجه، مطابق با یافته‌های بارو (۱۹۹۰) (Barro, 1990)، سینکلار (۱۹۹۸) (Sinclair, 1998)، تمپل (۱۹۹۹) (Temple, 1999)، دریتساکیس (۲۰۰۴) (Dritsakis, 2004) و دورباری (۲۰۰۴) (Durbarry, 2004) می‌باشد. طبق نتایج به دست آمده، سرمایه‌گذاری در سرمایه فیزیکی (GCF) که از طریق سرمایه ثابت ناخالص به عنوان درصدی از GDP محاسبه می‌شود و نیز، مخارج مصرفی سرانه خانوار (HHC) یک تاثیر مثبت و معنی دار بر روی GDP سرانه واقعی یا همان رشد اقتصادی کشورهای مورد مطالعه دارند. در برآورد انجام شده مشاهده می‌شود: ۱۰ درصد افزایش در مخارج مصرفی سرانه خانوارها منجر به ۰/۵ درصد افزایش در GDP سرانه خواهد شد. سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی (FDI) و رابطه مبادله (TOT) نیز، یک رابطه مثبت با نرخ رشد GDP واقعی دارند اما، این رابطه از نظر آماری، در سطح بالایی معنی دار نمی‌باشد.

۶- نتیجه‌گیری و پیشنهادها

در مطالعه حاضر، به بررسی و تجزیه و تحلیل تاثیر توسعه صنایع مرتبط با صنعت گردشگری که عرضه‌کنندگان خدمات حمل و نقل هوایی، رستوران و هتلداری می‌باشند، بر رشد اقتصادی در ایران طی دوره زمانی ۱۳۵۸ تا ۱۳۹۶ در چارچوب مدل رشد تعمیم یافته سولو و تکنیک اقتصادسنجی گشتاورهای تعمیم یافته (GMM) پرداخته شد. با توجه به این که صنایع مورد مطالعه به عنوان عرضه‌کنندگان خدمات بخش گردشگری معرفی می‌شوند، می‌توانند نقش تسهیل‌کننده در رابطه بین گردشگری و رشد اقتصادی داشته و لذا، چگونگی ارتباط آن‌ها با رشد اقتصادی، رابطه توریسم و رشد اقتصادی را نیز تحت تاثیر قرار دهد. نتایج حاصل از این مطالعه در خصوص رابطه گردشگری و رشد اقتصادی حاکی از این است که: گردشگری چشم‌اندازهای رشد را بهبود می‌بخشد و موجب افزایش GDP سرانه می‌شود. نتایج حاصل از برآورد روابط بین ارزش افزوده صنعت حمل و نقل هوایی، رستوران و هتل داری و رشد اقتصادی نیز، بیانگر این است که: توسعه این صنایع، تاثیر مثبت و معنی داری بر رشد اقتصادی کشور داشته و لذا، نقش تسهیل‌کننده این صنعت در رابطه بین توریسم و رشد اقتصادی مورد تائید قرار می‌گیرد. نتایج کسب شده در رابطه با تاثیرگذاری مثبت توسعه صنایع حمل و نقل هوایی، هتل و رستوران بر رشد اقتصادی، تاییدکننده فرضیه "توریسم منجر به رشد" است که در بسیاری از مطالعات، مورد بررسی قرار گرفته و بیان می‌دارد که: رشد اقتصادی یک کشور نه تنها تابعی از نیروی کار، سرمایه، صادرات و سایر عوامل موثر در اقتصاد آن کشور است بلکه می‌تواند تحت تاثیر میزان گردشگر وارد شده به آن کشور نیز باشد. بنابراین، یافته‌های تحقیق حاضر مبنی بر تاثیرگذاری توسعه صنایع مرتبط با گردشگری بر رشد اقتصادی، حاکی از این است که: توسعه بخش‌های عرضه‌کننده خدمات گردشگری شامل خطوط هوایی و رستوران‌ها و هتل‌ها در کشور، می‌تواند

در تاثیرگذاری گردشگری بر رشد اقتصادی موثر واقع شده و نحوه رابطه گردشگری و رشد اقتصادی را تحت تاثیر مثبت قرار دهد. از آن جایی که افزایش تعداد گردشگر وارد شده به کشور مستلزم بهبود وضعیت صنایع مرتبط با توریسم نظیر خطوط هوایی، رستوران ها و هتل ها می باشد؛ لذا، می-توان گفت: ارائه خدمات و محصولات بهتر توسط این بخش ها در ایران - طی دوره زمانی مورد مطالعه - موجب پیشرفت کل اقتصاد شده است.

از سوی دیگر، یافته های این مطالعه بیانگر این است که: توسعه صنعت حمل و نقل هوایی، هتل و رستوران، طی دوره مورد بررسی، موجب شدت یافتن (افزایش) تاثیر توسعه گردشگری بر رشد اقتصادی کشور شده است. با توجه به الگوی برآورد شده و بر اساس تغییرات رشد اقتصادی نسبت به تغییرات گردشگری در ایران، می توان گفت: توسعه گردشگری در مدل برآورد شده تاثیر مثبت بر رشد اقتصادی داشته و توسعه صنایع مرتبط با گردشگری شامل حمل و نقل هوایی، هتل و رستوران نیز، باعث افزایش این تاثیر مثبت شده است. این نتیجه، به این معناست که: بسته به درجه توسعه یافتگی صنعت حمل و نقل هوایی، هتل و رستوران در ایران، رابطه مثبت بین گردشگری و رشد اقتصادی کشور تحت تاثیر قرار گرفته و با توسعه این صنایع فرعی، شدت این رابطه مثبت بیشتر می شود.

همچنین، نتایج به دست آمده درخصوص تاثیرگذاری سایر متغیرها بر رشد اقتصادی نشان می دهند که: منابع متداول رشد از جمله سرمایه گذاری در سرمایه مادی و انسانی و نیز مخارج مصرفی خانوار، می توانند منجر به افزایش رشد اقتصادی در کشور شود و لذا، نه تنها از طریق منابع متداول رشد (از جمله: سرمایه گذاری در سرمایه مادی و انسانی، مبادله، سرمایه گذاری مستقیم خارجی و ...) بلکه از طریق بهبود در صنعت گردشگری نیز می توان اقتصاد را توسعه داد و به نرخ های بالاتری از رشد دست یافت.

با توجه به یافته های تحقیق حاضر مبنی بر تاثیرگذاری مثبت توسعه حمل و نقل هوایی و توسعه صنعت رستوران و هتل داری بر گردشگری و بر رشد اقتصادی، تخصیص هر چه بیشتر منابع به منظور توسعه زیرساخت های این صنایع در کشور می تواند محرک رشد گردشگری در کشور باشد و منجر به رشد اقتصادی هر چه بیشتر در ایران گردد. لذا، نتایج حاصل از این تحقیق می تواند راهگشای سیاست گذاری در برنامه های مختلف توسعه باشد و لازم است توسط سیاست گذاران مورد توجه قرار گیرد. با توجه به این که اقتصاد تک محصولی نفت، بخش خصوصی و دولتی کشور را از توجه به سرمایه گذاری در ساخت هتل ها، رستوران ها و توسعه خطوط هوایی دچار غفلت کرده است، توجه و کمک دولت در توسعه صنایع هتل، رستوران و خطوط هوایی به عنوان مهم ترین صنایع مرتبط با گردشگری، برای تحقق توسعه صنعت گردشگری ضروری می باشد. به عنوان مثال، دولت می تواند با دادن وام و تسهیلات با بهره کم، به رشد صنعت هوایی و حمل و نقل هوایی و در نتیجه، به رشد اقتصاد و وارد شدن به بازار جهانی کمک کند. همچنین، با حل بحران ها و معضل های موجود در زمینه رستوران-داری در کشور، به یقین، می توان در جذب گردشگران به خصوص گردشگران خارجی موفق تر عمل کرد. در این مسیر، بهبود شرایط کلی رستوران ها و مرغوبیت و تنوع غذاهایی که در رستوران ها ارائه می شوند، می تواند کارگشا باشد. ایران با داشتن تنوع غذایی و پیشینه درخشان در این امر، می تواند جایگاه مناسبی در این عرصه داشته باشد و به پشتوانه همین پیشینه درخشان با معرفی غذاهای ایرانی به جذب گردشگران، مسافران و جهانگردانی که علاقه مندند چیزهای جدید را تجربه کنند، بپردازد.

منابع:

- بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران، معاونت اقتصادی، حساب‌های ملی ایران.
- دایی کریم زاده و همکاران. (۱۳۹۲)، عوامل موثر بر تقاضای گردشگری بین‌المللی ایران: رهیافت خود توضیح با وقفه‌های گسترده (ARDL)، فصلنامه مطالعات مدیریت گردشگری، دوره ۸، شماره ۲۳، پائیز ۱۳۹۲
- دهگانی، زهرا. (۱۳۸۹). " بررسی سیستم حمل و نقل و تاثیر آن بر صنعت گردشگری ". همایش منطقه‌ای توریسم و توسعه سقایی، محسن. (۱۳۹۲). " تحلیلی بر تاثیر صنعت حمل و نقل هوایی بر توسعه گردشگری مذهبی مورد مطالعه: فرودگاه مشهد ". فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، سال ۲۸ شماره ۳، شماره پیاپی ۱۱۰، ص ۷۳-۸۶.
- شمس، فواد. (۱۳۹۵). " اهمیت هتل سازی در پیشرفت صنعت گردشگری ". روزنامه ابتکار.
- فقوریان، مهسا. (۱۳۹۱). " بررسی نقش هتل‌های بوتیک در جذب گردشگر برای توسعه اقتصادی شهرها ". چهارمین کنفرانس برنامه ریزی و مدیریت شهری.
- نظریان، اصغر. قادری، اسماعیل و حقیقی، عبدالرضا. (۱۳۸۹). " نقش حمل و نقل هوایی در توسعه صنعت توریسم با تاکید بر فرودگاه بین‌المللی ارومیه ". جغرافیای انسانی، سال دوم، شماره سوم.
- یآوری، کاظم، رضاقلی زاده، مهدیه و آقایی، مجید و مصطفوی، محمدحسن (۱۳۸۸). تاثیر مخارج توریسم بر رشد اقتصادی کشورهای عضو سازمان کنفرانس اسلامی، مجله تحقیقات اقتصادی، شماره ۹۱، ۲۴۲-۲۱۹.
- یوسفی شهر، هانیه؛ حسن زاده دلیر، کریم و باقری، کریم. (۱۳۹۳). " ارزیابی زیرساخت‌های گردشگری با تاکید بر محورهای ارتباطی و توقفگاه‌ها از دیدگاه گردشگران (منطقه تاریخی - فرهنگی تبریز) ". فصلنامه جغرافیایی فضای گردشگری، دوره ۳، شماره ۱۲، ۴۴-۲۵.

- Archer, B. (1995). Importance of tourism for the economy of Bermuda. *Annals of Tourism Research*, 22(4), 918-930.
- Balaguer, L., & Cantavella-Jorda, M. (2002). Tourism as a long-run economic growth factor: The Spanish case. *Applied Economics*, 34(7), 877-884.
- Barros, Vera Gouveia. (2012). "Transportation Choice and Tourists' Behaviour". *Tourism Economics*, <https://doi.org/10.5367/te.2012.0123>
- Chen, Ming, Hsiang. (2007). "Interactions between business conditions and financial performance of tourism firms: Evidence from China and Taiwan ". *Tourism Management*, 28, pp: 188-203.
- Corgel, J. (2004). Predictive powers of hotel cycles. Available from http://www.hotel-online.com/News/PR2004_3rd/Aug04_PKFLodging.html [Accessed 02.07.07].
- Cortes-Jimenez, I. and Pulina, M. (2006). " A Further step into the ELGH and TLGH for Spain and Italy.
- Costello, D. M. (1993). A cross-country, cross-industry comparison of productivity growth. *Journal of Political Economy*, 101(2), 207-222
- Durbarry, R. (2002). The economic contribution of tourism in Mauritius. *Annals of Tourism Research*, 29(3), 862-865.
- Dritsakis, N. (2004). Tourism as a long-run economic growth factor: an empirical investigation for Greece using causality analysis. *Tourism Economics*, 10(3), 305-316.
- Dwyer, L., Forsyth, P., Madden, J., & Spurr, R. (2000). Economic impacts of inbound tourism under different assumptions regarding the macroeconomy. *Current Issues in Tourism*, 3(4), 325-363.
- Kim, H. J., Chen, M. H., & Jang, S. C. (2006). Tourism expansion and economic development: the case of Taiwan. *Tourism Management*, 27, 925-933.

- Kreishan, Fuad M.M. (2010). Tourism and Economic Growth: the case of Jordan. *European Journal of Social Sciences*-Volume 15, Number 2.
- Marin, D, (1992), " Is The Export-Led Hypothesis Valid for Industrialized Countries?", *Review of Economics and Statistics*, 74:678-688
- Masadeh, Raed; Nasseef, Mohammed Abdullah; Sunna, Carina; Suliman, Mohammad and Albawab; Monther. (2017). "The Effect of Hotel Development on Sustainable Tourism Development". *International Journal of Business Administration*, Vol. 8, No. 4.
- Mill, R. C., & Morrison, A. M. (2002). *The tourism system* (4th ed.). Iowa, Dubuque: Kendall/Hunt Publishing Company.
- Oh, Chi-Ok, (2005), "The contribution of tourism development to economic growth in the Korean economy", *Tourism Management* 26, pp. 39-44.
- Pesaran, M., Y. Shin, and R. Smith. (2001). "Bounds Testing Approaches to the Analysis of Level Relationships." *Journal of Applied Econometrics* 16:289- 326.
- Rahbari, Mehdi, (2005), "Tourism & Sustainable Development, Symposium on the Role of Tourism in Development of Mazandaran Province", Resanesh Publications, Tehran, Iran
- Ridderstaat, J, Croese, R & Nijkam, p (2013). *Modelling Tourism Development and Long-run Economic Growth in Aruba*, Tinbergen Institute Discussion, 145-167.
- Sahli, M., & Nowak, J. J. (2007). Does inbound tourism benefit developing countries? A trade theoretic approach. *Journal of Travel Research*, 45(4), 426-434.
- Sanjaya, Basnet. (2015). "Air Transportation and its Impact Upon the Tourism Industry of Nepal". Bachelor's Thesis Centria University of Applied Sciences.
- Solow, R, (1956), "A Contribution to the Theory of Economic Growth," *Quarterly Journal of Economics*, 70:65-94.
- Tang, Chun-Hung (Hugo) and Jang, SooCheong (Shawn), (2009), The tourism-economy causality in the United States: A sub-industry level examination, *Tourism Management* 30; 553-558.
- World Tourism Organization (WTO)